

Igor Fisković, Vicko Fisković

Zagreb

HUMAČKA CRKVICA SV. ILIJE U BRAČKOM KAMENARSTVU

UDK: 7.033.4(497.5 Donji Humac)
7.032(398)

Rukopis primljen za tisak 16. 02. 2011.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, 2011. br. 3-4

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Uz monografski prikaz crkvice sv. Ilije kod Humca Donjeg razmatra se fenomen "spolija" u graditeljstvu srednjeg vijeka na istočnoj obali Jadrana, te analizira njihova uloga u formuliranju kako jednog specifičnog spomenika tako i ranoromaničkoga stila na otoku koji je drevni zavičaj kamenara. Crkvica je jedinstvena po tome što je čitava u 12. stoljeću sazidana od kamena koji je preuzet s obližnjeg rimskog mauzoleja, dakle sačinjena s građom mahom pripremljenom unatrag više od deset stoljeća te iznova iskorištenom pri njezinu oblikovanju.

Na mnogim ostvarenjima srednjovjekovnoga graditeljstva diljem našeg primorja nalazi se kamenje koje ima povijest stariju od tih spomenika, a na njima se lako prepoznaje kao strano tijelo. Očigledno je, naime, već prije bilo zanatski obrađeno ili umjetnički oblikovano, više-manje pomno klesano ili urešeno, pripremljeno i jednom upotrijebljeno drukčije negoli ga zatiče naše doba. S obzirom na davne povijesne tijekove, ustvari nije moglo potjecati niotkuda nego iz srednjem vijeku prethodećeg antičkorimskoga svijeta, što se uglavnom pri sekundarnom korištenju toga kamenja nije odlučno utajivalo.¹ Zato

¹ Problematici je bio posvećen prvi znanstveni simpozij pri Međunarodnome centru za istraživanje kasne antike i ranog srednjeg vijeka u Motovunu 2010. na kojem je održano i kraće izlaganje o ovom spomeniku: I. Fisković & V. Fisković, "Le spolia nella costruzione di Sant'Elia in isola di Brazza".

uz svekoliko poznavanje antičkoga graditeljstva i klesarstva u pravilu nije teško spoznati čemu je prvotno pripadalo. Neovisno je li ugrađivano na mlađu arhitekturu u izvornome stanju i prvobitnome obliku, ili je donekle polomljeno pa i nejednako oštećeno, zgodimice vrlo svjesno i savjesno preinačivano, takvo se kamenje stručno naziva skupnim imenom "spolije" (*od lat.: spolire = zgrabiti plijen*).

Premda nema opće zakonitosti kako su i gdje spolije sve poslužile, odreda one utvrđuju široki običaj ponovnog korištenja kvalitetne kamene građe čak u prostorima koji njome prirodno ne oskudijevaju. Nesumnjivo je to uvjetovano samom izdržljivošću kamena na razorne učinke vremenskih mijena što ga čini svjedokom protoka stoljeća, a spolije čak i jamcem slijeda izražajnih kultura. U najvećem se broju primjera ipak spoznalo da se radi o građi zgotovljenoj u doba poganstva te ponovno upotrijebljenoj pri oblikovanju kršćanskih građevina nakon propasti Rimskog Carstva. Zasigurno su to izazvali čisto utilitarni razlozi, pa se fenomen tumači ishodom ekonomskog pragmatizma,² po kojem kudikamo lakše od vađenja i klesanja nove građe za podizanje građevina novoga sadržaja bijaše uzimanje već gotove iz zapuštenih ili više-manje porušenih ostvarenja antičkoga doba. K tome je opće poznato da antičke spolije i podudarni načini njihove uporabe postoje na čitavom Mediteranu,³ pa i u cijeloj Zapadnoj Europi - posvuda gdje su neka snažna građevna poduzimanja prethodila načelno slabijima.

Unutar ukupne količine pojava i u hrvatskoj je baštini moguća identifikacija spolija koje prije svega odaju znatna razaranja u provalama barbara na teritorij Rimskoga Imperija. Tada je uništeno mnogo stvorenoga u sređenome njegovom životu, pa je i raznolika arhitektura s nastupajućim etnopolitičkim promjenama prepuštena propadanju i fizičkoj razgradnji jer bez dotadašnjih svojih uzdržavatelja više nije udovoljavala potrebama niti odgovarala shvaćanjima pripadnika nove kulture.⁴ Razumljivo su oni iz antičkih ruševina preuzimali golu građu i koristili kamene izrađevine primarno praktične svrhe dočim su o gašenju moćnog državno-političkoga sistema zamrli kamenolomi, koje su na obali i otocima Dalmacije Rimljani bili otvorili za lokalne ili regionalne potrebe kao i eksport.⁵ Ukratko rečeno: spolije su u svojoj različitosti svemu tome paradigmatična posljedica, ali je među njima ipak sprovediva podjela. Jedno su, naime, spolije koje

² Na to je naglasak stavila većina izlagača sa simpozija u Motovunu 2011., pa smo isti aspekt obradili u kraćoj varijanti ovoga rada s priložima u *Hortus artium medievalium* 17 / 2011, 151-166.

³ Postoje za potvrdu tome ne samo mnoga pisana izvješća o eskalaciji običaja, nego i rano doneseni propisi crkvene ili svjetovne uprave koji reguliraju imovinsko-pravnu stranu procesa oko uzimanja građe iz antičko-rimskih ruševina i raspolaganja s njome prema raznim namjenama na novim građevinama. O tome su na skupu u Motovunu izlagali brojni znalci problematike s pozivom na opće izvore i stranu literaturu, što bitno pomaže i hrvatskoj znanosti.

⁴ Ne smijemo zaboraviti da su oni u istim prostorima zatekli i priličnu količinu djela oblikovanih od importirane građe poput bijelih mramora iz Grčke ili s Apeninskog poluotoka, čak i crvenih i crnih granita iz Egipta, čega sve nije bilo u prirodnom okruženju istočnog Jadrana. Zato se, naročito u crkvama iz ranijih faza srednjega vijeka, nalaze ponovno funkcionalno korišteni ne samo monolitni kameni, nego i granitni stupovi ili mramorni kapiteli koji su davno već prošli kroz ruke rimskih majstora.

⁵ Kamen je vađen koliko za potrebe regije toliko i za eksport, tako da je riječ o pravoj industriji, koja se ponovno obnavlja, u skromnijim razmjerima, tek od 12. stoljeća. U osnovnim crtama: F. Didolić, "Bračko kamenarstvo u toku vremena", *Brački zbornik* 2, Split, 1954., 210-220.- modernije spoznaje: R. Bužančić, "Naši bijeli vapnenci u okolici Splita", *Klesarstvo i graditeljstvo* XVII, br. 1-2 / 2006. str. 20-26. i više radova Tomislava Bužančića u istome časopisu kojega je godinama uređivao.

izborom mjesta i načinom ugrađivanja nisu isticane u tkivu novogradnji, a drugo one koje su namjerno ostavljene vidljive pogledu ljudi s nekom lako odredivom nakanom pa nisu samo slučajno zalutala tijela. Iako se u znanstvenoj njihovoj obradi obično nastojalo više vrednovati ono što su izvorno predstavljale, čemu su primarno bile u sastavu, negoli ono što je s njima od mjesta do mjesta postignuto ili se htjelo iskazati, mnogima se otkriva idejno viši smisao. Uz spoznavanje povoda koji su fenomen izazvali i ispunili, pak, one su za povjesnicu privlačnije pogotovo kad im se na djelima srednjovjekovne kulture razaznaje simbolična svrhovitost.

Pogled na crkvu sv. Ilije u Donjem Humcu

Svakako se iz reupotreba antičkih kamenih izrađevina neujednačenog oblika i značenja očituju rasponi fenomena, a u cilju njegova pojašnjenja vrijedi barem donekle pogledati stanja u okružju Splita, nadohvat Braču. Kao možda najbolje poznati primjer ističu se sjeverne zidine Salone, metropole rimske Dalmacije, za ojačavanje kojih je uoči provala barbara u 5. i 6. stoljeću iskorišteno svakojako krupno kamenje s ne jako davno prije nastalih zdanja. U strahu pred opasnošću i hitnji obrane od neprijatelja, tu je ono slagano bez nekoga reda i određenoga sistema, te se među njime našlo čitave ili polomljene dijelove odličnih grobnica, kao i sastavke negdašnjih hramova ili drugih raskošnih rimskih zgrada, ali i očuvane nadgrobne spomenike s natpisima.⁶ Sve govori da se oni nisu pojedinačno uvažavali i zbog toga što su bedeme zidali pripadnici već pokrštenih naraštaja, koji su se prema svim ostacima iz poganstva odnosili posve negativno.

⁶ J. Jeličić, "Nova istraživanja gradskih zidina Salone", *PPUD* 37, Split, 1997. - 1998., str. 5-36. s uvidom u stariju literaturu; Također: Ista, "AURELIA PRISCA", *PPUD* 41, Split, 2005. - 2007., str. 2-25.

Ipak, da nije redovito bilo tako kazuju učestali primjeri promišljenih primjena rimskih klesarija u oblikovanju srednjovjekovnih svetišta, pa biva razvidno kako spolije nemaju svugdje istu sudbinu i svagda jednaku ulogu. Uza svu utilitarnu vrijednost ispunjale su i težnje ljudi za ostvarenjem zahtjevnijih okvira života, te se zanemaruje da su istrpane iz nestaloga svijeta visoke klasične kulture a utkane u svijet tek obuzet traženjima vlastite fizionomije. Svejedno su reupotrebe antičkog kamenja bile i ostale najsojstvenije djelovanju ljudi u jeku povijesnih kriza, a dočim su oporavci od njih tekli sporo, ni nakon stabiliziranja životnih prilika rečeni običaji nisu dokinuti. Stoljećima su zidari vrlo prosječne kao i odlične činitelje negdašnje arhitekture jednostavno otimali, odnosno preuzimali iz naslijeđa antike koje im bijaše na raspolaganju nadohvat ruku, pa oko izrade novih nisu trebali trošiti snage.

Razumljivo su se naročito poslužili dugačkim stupovima skupe nabave, koji su se u svojim punim funkcijama naknadno vratili životu i sačuvali do naših dana. Tako npr. sred Trogira, unutar crkve sv. Martina - poslije sv. Barbare - antički stupovi s ponekim istodobnim kapitelom još služe artikulaciji njezina prostora i nose svodove nastale u 10. ili 11. stoljeću, jednako kao i krovšte susjedne Općinske lođe iz 14. stoljeća. Slično je šest stupova od egipatskoga granita bilo iz Dioklecijanove palače preneseno na Sustjepan zapadno od Splita pri gradnji ranokršćanske bazilike koja je poslije doživjela romaničku preinaku, a iz te su strukture još jednom iskorišteni i za oblikovanje manje novodobne crkve. Drevno pak svetište sv. Eufemije pored sjevernih vrata carske palače također je iz nje preuzelo čvrste stupove kao i kapitele, što je možda imalo i simbolični smisao uz neke crte bilingvalne naravi. No ipak ih je najviše od 12. stoljeća sukcesivno ugrađeno i trijezno raspoređeno u monumentalni zvonik katedrale sv. Dujma,⁷ gdje su većinu, zbog njihove višestruke vrijednosti, zadržali i pri radikalnoj njegovoj rekonstrukciji u 19. stoljeću. Osim što je ta građa pridonijela izgledu nadaleko izuzetnog zvonika, u najdonjim njegovim katovima također su bili uzidani statički izdržljivi golemi blokovi antičkog postanka zatečeni u zdanjima palače koja je Splitu postala kolijevkom. Takve se u srednjem vijeku više nije dovozilo iz bračkih kamenoloma, jer ih s nestankom radne snage robova pa i jakih brodova nisu uopće vadili niti izrađivali, a kako su tijekom stoljeća bili gotovo satrveni pod težinom visokoga i Peristilu konkurentnoga zdanja, s njihovom se izmjenom iz 19. stoljeća pomalo zaboravljaju količine spolija koje su početno suodredile kakvoće ne samo toga velebnog spomenika iz srednjega vijeka.⁸

Posvuda je, dakle, i u središnjim povijesnim okolnostima uzimano krupno kamenje kakvo primorci, starosjedilački Romani ili doseljeni Hrvati, nisu mogli priskrbiti niotkuda nego iz prethodno u okružju stvorenih arhitektura. Otimanje i nasilno vađenje kamena iz njihovih zidova i struktura, naravno, pospješilo je urušavanja i rasturanja pa se opet lakše dolazilo do gotove, već prije umješno obrađene građe koja je uvelike olakšavala ojačavanje novopodizanih konstrukcija ili omogućavala njihova nesustavna dopunjavanja s plastičkom dekoracijom. Ti su postupci i sve izvedbe iz njih proistekle vrlo različiti,

⁷ L. Jelić, "Zvonik spljetske stolne crkve", *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s. I. Zagreb, 1895. - 96., str. 26-95. o kojem je kasnije pisalo nekoliko znanstvenika.

⁸ I. Babić, "Zapažanja o zvoniku splitske katedrale", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, Split, 2007., str. 145 - 170.

smišljeni ili slučajni, a bilježi ih se ne samo u obalnim urbanim centrima nego i uokolo njih - gdje se bila rastrijela antičkorimska civilizacija, a rađala mlada lišena njezinih mogućnosti i težnji visokoga stupnja. U dugačkome pak njezinome tijeku, naravno, nadolazeća su razdoblja koristila građu iz zaboravljenih izvora. Tako nam spolije diljem primorja svjedoče i prekide i nastavljanja graditeljske djelatnosti ovisne o kamenarstvu, ali je vrlo simptomatično da ih ponajviše ima uzidanih na crkvama kao najreprezentativnijim ostvarenjima srednjega vijeka okrenutog empiriji i ideologiji protivnima antici.

Bez daljnjeg nabiranja, dakle, u ukupno na našoj obali dostupnoj množini spolija iz većine rimskoga podrijetla uviđa se kako se srednji vijek njima služio mahom radi podmirivanja materijalnih potreba, ali i nekih duhovnih ili estetskih prohtjeva. Tim lakše se spolije nahode na obrednim gradnjama, puno mlađima od antike koja je nekoć bila uputila opsežnu proizvodnju, zapravo pravu industriju kvalitetnoga kamena u kasnije zadugo nedostignutim količinama. No, u istim prostorima mjestimice postoje ulomci predromaničkih izrađevina, urešeni pleterom te korišteni kao dekor romaničkim pa i gotičkim crkvama ili stilskim tvorbama na njima,⁹ tako da je slojevitost spolija gotovo nepregledna. Glavnina ipak dokaza fenomenu temelji se na reupotrebi antičkih klesarija kojih je na terenu bilo najviše i mahom spada u razdoblja do pune uspostave stila i jezika romanike s kojima se ponovno uzdigla zavidna kamenoklesarska proizvodnja. O njima se na istočnom Jadranu već prilično pisalo,¹⁰ te ih se pokazalo potvrdama svekoliko promjenjivoga povijesnog života. Međutim se o temi može govoriti plodnije u slučajevima koji donekle izmiču standardnim linijama korištenja spolija ili imaju izrazite osobitosti, a dosad nisu izazvali dužnu pozornost istraživača. Jednoga takvog višeznačajnoga upravo s Brača zaslužuje posebno predočiti, jer je unatoč svojim specifičnostima emblematičan za prilike kulturnog života otoka na kojem srednjovjekovna baština ima neporecivu autohtonost.

* *

Radi se o crkvici sv. Ilije na pitomom brežuljku nedaleko Humca Donjeg sred prirodno zaklonjenoga i gusto naseljenoga zapadnog dijela otoka.¹¹ U literaturi je redovito navođena među dvadesetak srodnih crkvice koje su gotovo netaknute preživjele iz epohe nakon dolaska Hrvata,¹² ali joj nastanak nije precizno datiran jer je posve prešućena u starim pisanim vrelima. K tome zavređuje osobitu pozornost s razloga što je doslovce

⁹ Jedan od ljepših primjera je na crkvi Gospe od Lužina kraj Stona - fotografija na kraju ovoga rada.

¹⁰ U moderno doba ponajviše Ivo Babić u lancu svojih tematskih radova.

¹¹ Predio se po njoj naziva Sutulija, a taj toponim inače prati vrhove visokih brda od susjednih Poljica preko Pelješca do Konavala (zapis iz rukopisa I. Matijaševića "Zibaldone" u arhivu Male Brače - Dubrovnik, 18. st. - izričito veli *ecclesia S. Elia de Tumba, cioe collina*), gdje ga je lakše shvatiti u svjetlu višestrukih čašćenja sv. Ilije, koji je u povijesti kršćanstva vezivan uz različita, vrlo važna vjerovanja - vidjeti dalje. Najmarkantniji je možda primjer kod Segeta Gornjeg nad Trogirom, gdje se crkvice položena sred ilirske gradine ističe u širokom vidokrugu - C. Fisković, "Segetski spomenici", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LVI-LIX, Split, 1957., str. 213-237.

¹² Redovito ih se široko datira u vrijeme "od 10. do 12. st.", a vodi među predromaničke spomenike iako po stilskoj morfologiji ustvari spadaju u romaniku. Prvi ih je prikazao D. Domančić, "Srednji vijek, Kulturni spomenici otoka Brača", *Brački zbornik 4 / 1960.*, 111- 160. s osnovnom tezom: "Oblik tih crkava spada u red predromaničkih građevina iako njihova razvojna linija i izgradnja prelazi vremenski u ranoromaničko i romaničko razdoblje 11. odnosno 12. st. te se možda s pojavom građevina romaničkog tipa koje su još zadržale osobine prethodnih." Ovu pak uvrštava "među najstarije", što je prilično nejasno.

Romanička crkva sv. Ilije s rimskim mauzolejem

čitava sagrađena od spolija, odnosno davno prije u druge svrhe isklesanih komada kame-
na.¹³ U tom pogledu u Dalmaciji joj nema premca, pa bi se moglo čak reći kako čitava
- sama po sebi iznimna - ima značenje jedinstvene jedne spolije u kulturnom krajobrazu
Braća, dok sam čin njezina građenja ima određeno simbolično značenje,¹⁴ a u morfolo-
škoj artikulaciji postiže simbiozu tradicionalnog i modernog. Naime, iako tlocrtom slijedi
tipološki obrazac crkvice sv. Nikole kraj Selaca,¹⁵ koja se smatra jednom od najstarijih
iz srednjeg vijeka na Braću, nadilazi je izvrsnijim slogom ne samo zahvaljujući upotrebi
rimskih spolija nego i ukupnim projektom. Svejedno valja propitati čemu su spolije kao
osnovna građa prije pripadale, odnosno na koji su način rabljene utječući na izrazite pra-
vilnosti novije građevine. Odgovor pruža spoznaja da je sve kamenje kojim je sazidana
bilo zatečeno na licu mjesta, izravno uzeto s negdašnje monumentalne grobnice koja je

¹³ Obličnije pak naselje Humac Donji spominje se u Bračkom Statutu 1375. g. kao i u prodaji zemlje iz 1385., a bolje ga poznaje brački ljetopisac Dujam Hranković 1405. g. dok dvadesetak godina kasnije u njemu boravi jedan od otočkih sudaca, što znači da mu je važnost postupno rasla.

¹⁴ Prvi put je na njega upozoreno u doktorskoj disertaciji I. Fiskovića "Uloga ranokršćanskih sjedišta u prostornom uređenju Braća i Šolte", Zagreb, 1975., 396.

¹⁵ T. Marasović, "Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji", u *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978. 73. vezao ju je u tipološki razred "južnodalmatinskih trotravejnih crkava s kupolom", te kasnije datirao u kraj 11. st.: Isti, *Dalmatia praeromanica*, Split, 2011., 273 - 275., što podliježe korekturama. Naime, kupola je na humačkoj crkvi izostala, a na selačkoj bijaše predviđena pri sekundarnom podizanju visine građevine sa svodom i tamburom ali nije ostvarena tako da postoji više elemenata za njihovo razdvajanje u pogledu formi pa i datacije.

od tijela crkvice udaljena nepuna dva metra.¹⁶ Jednostavno su je razgradili do temelja, te znatan dio građe bez naročitog truda preselili u novogradnju i njoj minimalno prilagodili, tako da postupak izričito odgovara smislu termina "spolije", što najprvo podrazumijeva "otimanje".

Inače Brač obiluje ostacima iz antike kao i ranog kršćanstva,¹⁷ a na njemu je srednjovjekovnih crkvice uglavnom starijih od kraja 13. stoljeća više negoli na ijednome od susjednih otoka.¹⁸ Među svima njima ova se ističe harmonijom proporcija i oblika u duhu romaničkoga stila, makar dobar dio tih svojih kvaliteta duguje reupotrebi klesarija s tajnovitoga rimskog mauzoleja na istome lokalitetu. Njega su odavno uočili ponajbolji istraživači i znalci baštine Dalmacije te uveli u stručnu literaturu bez potanjih tumačenja.¹⁹ Uz pretpostavku da je nastao kao privatno počivalište nekog veleposjednika okolnih plodnih terena, kasnije je proglašen na čitavome otoku "najljepšim rimskim spomenikom",²⁰ ali ga se do danas nije temeljito istražilo.²¹ Svejedno ga prije neophodnog arheološkog zahvata vrijedi opisati kako bismo bolje shvatili svekoliku uzoritost postupka spoliranja na crkvisi gotovo posve sačinjenoj od davno prije obrađene kamene građe.

Vrsnoće se mauzoleja uočavaju već u razizemlju na širokoj platformi obrubljenoj pravilnim kamenim blokovima sada vidljivima samo s juga. Usred njezine zaravni, pak, dizala se zasebna zgrada od koje je jedino preživio monumentalni stilobat, kojega tvore dva vodoravna reda izduljenih kamenih blokova,²² donji ukopan u zemlju, a gornji malo kraći i uži te profiliran s vanjskih strana. Njegova četiri monolita ograđuju pravilnu četvrtastu komoru (4,50 x 3,60 m), kojoj šupljina danas nije jako duboka, a odozgo je do polovice pokriva golema ploča.²³ Sve te moćne formule potpadaju antici kao i polomljene skulpture dviju ljudskih figura nađene na lokalitetu,²⁴ ali je zgradu koja bijaše na sredini nemoguće predočiti. Sepulkralni joj pak sadržaj jamče u neposrednoj okolici nađeni

¹⁶ F. Bulić, "Un monumento romano presso la Chiesa di S. Elia nell'vilaggio di Humac inf. sull'isola Brazza esistente nell'a.1819", *Bull. Dalm.* XXVII / 1891., 171-173.; D. Vrsalović, "Mauzolej u Donjem Humcu, Rimski spomenici", *Brački zbornik* 4, Supetar, 1960., str. 76 - 77.

¹⁷ Pregled: *Brački zbornik* 21, "Arheološka baština otoka Brača", Supetar, 2004.

¹⁸ D. Domančić, "Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču", u *Brač u ranom srednjem vijeku - Katalog izložbe povodom 800. obljetnice Povaljske listine i Povaljskog praga 1184. - 1984.*, Povolja 1984., str. 31-36, sl. 69.

¹⁹ F. Bulić o mauzoleju kratko piše i u članku: "Ritrovamenti antichi a Bobovišće dell'isola Brazza", *Bull. Dalm.* XIII / 1900., 72-73 - spominjući izvještaj L. Masceka u "Manuale del regno di Dalmazia per biennio 1876.-77.", uz bilješke o drugim rimskim spomenicima iz okruga.

²⁰ C. Fisković, "Historički i umjetnički spomenici na otoku Braču", u *Zbornik otoka Brača* 1 / 1940. što je prva stručna kunstopografija otoka. Kasnija usputna pretpostavka da se možda radilo o minijaturnome poganskom svetištu nije se raspravljala i zasad izgleda da joj nema razloga.

²¹ Iz drugih tekstova se čini da je prvi iskopavao Rafo Martini 1824. godine.

²² F. Bulić, "Starinska iznašašća na otoku Braču", *Bull. Dalm.* XIV. Spalato, 1891., str. 118. - piše: "Sadašnja crkvice leži na podstavku neke rimske zgrade, po svoj prilici jedne liepe camera mortuaria".

²³ Na sredini joj je plitka rupa malog radijusa za koju F. Bulić pretpostavlja da je postojala nekom kipu.

²⁴ Čuvane su u Muzeju otoka Brača, gdje ih nema mnogo pa su najznačajnije među trodimenzionalnima. Njihov opis i ikonografiju recentno daje N. Cambi, "Kiparstvo na Braču u antičko doba", n.dj. bilj. 18., str. 265-267. Po tipu odjeće i likovnim detaljima pojašnjava da prikazuju likove orijentalnoga podrijetla, bez obzira radi li se o mitološkim junacima ili rimskim vojnicima. Zaključuje da je mauzolej najvjerojatnije nastao potkraj 3. stoljeća poslije Krista, a pripadao nekom bogatom senatoru iz epohe kasnog carstva, kad su takvi dijelili velike zemljoposjede i u Provinciji Dalmaciji.

Ostaci mauzoleja sjeverno od crkve

fragmenti sarkofaga,²⁵ a odavno je nazvana "camera mortuaria" ili "cella mortuaria" i vrlo vjerojatno je nalikovala pretkršćanskim grobnicama istoga tipa u regiji.²⁶ Sudeći po svemu, mauzolej je u elevaciji imao raskošni izgled, a o njegovoj strukturi ne kazuje puno ni množina spolija na crkvi, niti pet-šest uokolo razbacanih dijelova fino klesanih pilastara s istaknutima oblinama nalik glatkim polustupcima.²⁷ Iako će se to možda riješiti s pomoću arheologije, nema sumnje da su danas vidljivi tek ostaci ostataka vrlo značajnog djela starorimskoga graditeljstva i klesarstva što su graditelji crkvice gledali kao potvrdu nečega minolog što je - po njihovu uvjerenju - trebalo poništiti i ukloniti s lica Zemlje.

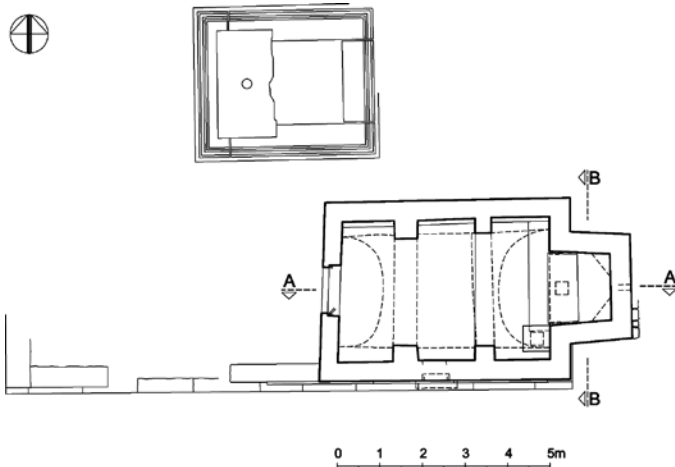
Premda zatečena ruina usmjerava nekakvim zaključcima, o antičkome se sloju može govoriti mnogo manje negoli o crkvisi posvećenoj sv. Iliji, ranokršćanskom pustinjaču, a u puku popularnom proroku-gromovniku,²⁸ koja još čitava stoji na izvornome svojem mjestu. Osim što strši u prostoru sa simboličnim ciljem osiguranja nebeske zaštite širokog vidokruga, tipološki se nadovezuje na razvijeni sloj dalmatinske romanike, koja

²⁵ Od njega je preostao tek donji mali dio s unutrašnjim kosim uzglavljem za polaganje lijesa te ugao vanjskog lica s plitkom bazom i urezanim okvirom za mogući natpis. Nije jasno ni na što se odnosi Bulićev spomen sarkofaga s oblim poklopcem - n.dj. u bilj. 22, jer takvoga u okruženju više nema.

²⁶ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951. Tab. IV, 38. - predočuje slične iz Salone, a dalje su usporedbe iz baštine Apeninskog poluotoka.

²⁷ Bilježi ih D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968., str. 76 i bilj. 196, ali je nemoguće zaključiti jesu li bili u sastavu središnje ili možda neke druge zgrade zamišljene poput maloga hrama. Nije isključeno da je F. Bulić bez iskopavanja mislio da su to dijelovi oblog poklopcu jednoga sarkofaga kakvih inače ima na otoku - posljednja katalogizacija u n.dj. iz bilj. 17.

²⁸ S tim značenjem u Dalmaciji se većina crkvice tog imena nalazi na vrhovima brda - usp. bilj. 11, a ovdje je gotovo iznimno na blagoj uzvisini nad obradivom kotlinom.

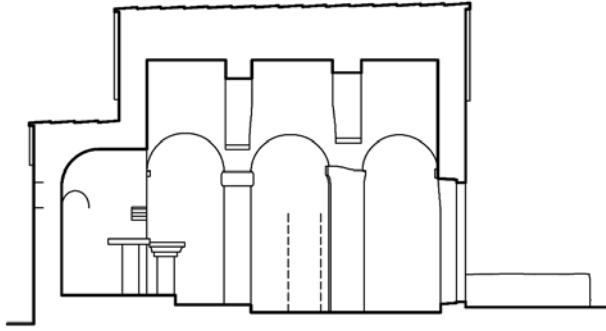
Crkva sv. Ilije kod Donjeg Humca s antičkim mauzolejem, tlocrt

se je od kraja 11. stoljeća također bila i na Braču razgranala.²⁹ Iako se na prvi pogled doima siromašno jednostavnom, izazovna je po rasponu kulturnog očitovanja koje postiže oblikovnom koherentnošću svoje cjeline. Lako se, naime, uviđa kako su odlično klesani kameni blokovi raznih veličina u funkciji spolija poslužili njezinim graditeljima uglavnom bez usvajanja predaja antičke arhitekture, koja ovdje - nedvojbeno i bitno - bijaše glavni i presudni izvor osnovne građe, značajno utjecajan na proporcije i slog same crkve. Naprotiv, umjesto morfološke raščlanjenosti naslućene na porušenom mauzoleju, slijedno vjekovnom iskustvu kršćanskoga graditeljstva, a suglasno oblikovanju stotina sakralnih građevina iz zreloga srednjeg vijeka na hrvatskom uzorju, i na ovoj dominira strogo kubična forma sačinjena od dva dijela.

Veći i viši dio je sprijeda na pravokutnom tlocrtu smjerom istok-zapad pružene lađe, a otraga je u osi s njome združena dvaput uža i triput plića četvrtasta apsida. Strogu kubičnost dvodijelnoga građevnog bloka u vanjskom izgledu pojačavaju potpuno plošni svi zidovi kao i šatorasti uzdužni krov. U unutrašnjosti u svim dimenzijama glavnu prostornu temu lađe s bačvastim svodom zaključuje niža apsida, formulirana u jasnom proporcijском odnosu. K tome su uz bočne zidove jedine lađe simetrično poredane po tri široke odozgo lučno ocrtane niše, tako da srednju od postranih razdvaja par pilona četvrtastog presjeka, a nad njima rastu dvije poprečne pojasnice čvrsto sljubljene s oblinom svoda. Nju u istom obrisu ali manjem mjerilu prati otvor apsida kojoj su oplatni zidovi neraščlanjeni, a sred istočne strane je mali uski prozor, jedini na crkvi.³⁰ Dakle je otprve

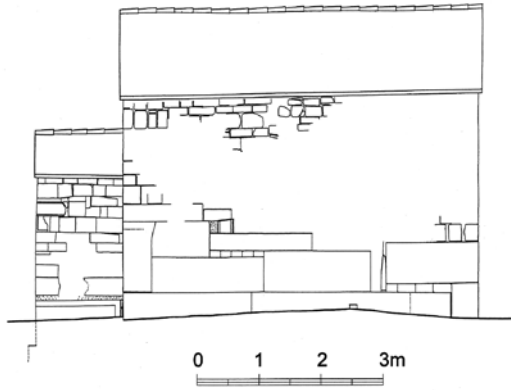
²⁹ Oko datacije srednjovjekovnih crkvice na otoku Braču postoje znatne dileme oko kojih je neophodna puno šira rasprava negoli je ovdje moguće ostvariti povodom ove crkvice. Ipak se mora naglasiti da aktualna stručna literatura često a neprimjereno koristi termin "preromanika" za crkve koje oblikovno kao ni po dataciji ne pripadaju tom stilskom razdoblju već jedva po tipološkoj klasifikaciji - vidi: T. Marasović, *Dalmatia Preromanica - ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji* - 1, Split - Zagreb, 2008., prema indeksu, posebno u vol. II. gdje su pojedinačni prikazi.

³⁰ Ta je davno uvriježena shema uvjetovana simboličnim shvaćanjem u crkvu s istoka pripuštenoga svjetla što podsjeća na širenje kršćanstva iz Svete Zemlje na toj strani svijeta. Tome dosljedno u srednjem vijeku svećenici pri liturgiji stajahu iza oltarne trpeze, okrenuti od istoka zapadu, pa nije dokučivo kada je ovdje to poremećeno postavom poput same apsida široke oltarne menze.

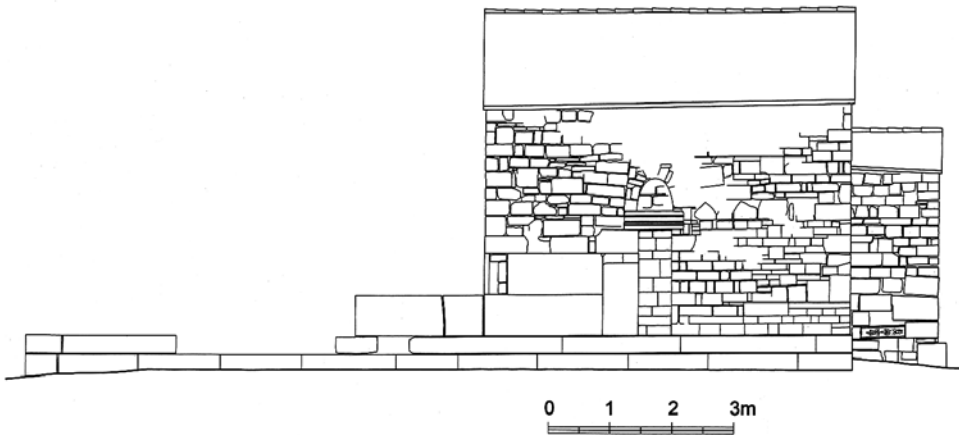

A - A

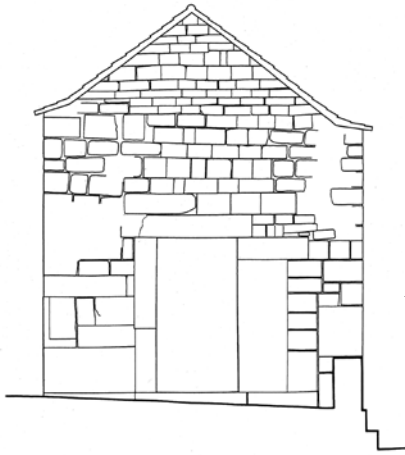
Crkva sv. Ilije kod Donjeg Humca s antičkim mauzolejem, uzdužni presjek

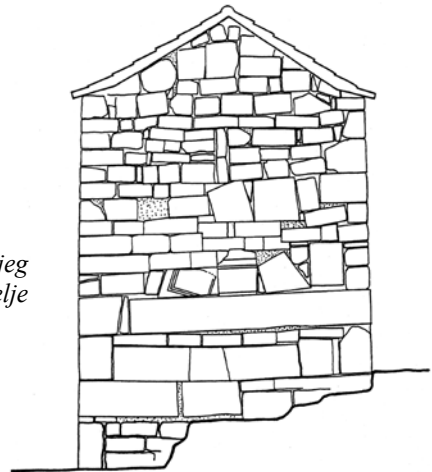
Crkva sv. Ilije kod Donjeg Humca, sjeverno pročelje

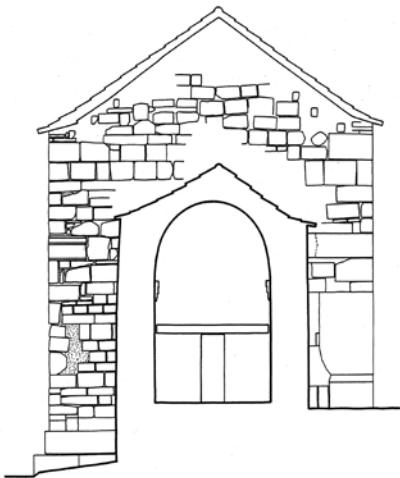
Crkva sv. Ilije kod Donjeg Humca, južno pročelje

*Crkva sv. Ilije kod Donjeg
Humca, zapadno pročelje*

*Crkva sv. Ilije kod Donjeg
Humca, istočno pročelje*

*Crkva sv. Ilije kod Donjeg Humca,
poprečni presjek kroz svetište*

s krajnje racionalnim slaganjem elemenata bila ostvarena statična, tektonički uvjerljiva a vrlo komorna metrika koja slijedi opće modele i oblikovna načela romaničkoga stila. Izuzetna pak kvaliteta njegovih formula nesumnjivo puno duguje spolijama, koje se naročito vide izvana, a jedva naslućuju iznutra, jer je čitavo oplošje lađe i apside ožbukano. Svejedno je uz primjenu jednog od temeljnih principa negacije antike čitka interferencija staroga i novoga što nas ponajviše zanima.³¹

Kako pokazuju priloženi nacrti, spolije su najrazgovjetnije na prednjem dijelu eksterijera crkve koji je najbliži ruševini rimskog mauzoleja. Fasade su u donjim zonama sastavljene od velikih blokova kamena, složenih vodoravno ili okomito, a u gornjima zidane s manjim kamenjem neujednačenoga formata u slogu *opus quadratum*. Pretežno je sva ta građa klesana po antičko-rimskome iskustvu kakvo ruralno graditeljstvo srednjeg vijeka na istočnom Jadranu uglavnom nije dostiglo.³² Zapravo su površine krupnih monolita kao i manjih kvadera među njima na čitavome tijelu isklesane ujednačeno pomnom tehnikom,³³ te je zahvaljujući toj odličnoj prijašnjoj obradi postignuta rijetka kompaktnost arhitektonskog volumena. Ona to djelomično duguje i tome što su svi geometrijski blokovi bez ikakvih preradbi ili preinaka slagani čvrsto sljubljeni poglavito na zapadnoj i sjevernoj strani, dok se tek za neke s južne može ustvrditi da su profilirani dijelovi jednog vijenca kojem je lice okrenuto prema unutrašnjosti zida.³⁴ Dakle se uz korištenje kamena kojim je bilo teže rukovati odredio obujam, a s ostalim lakšim za podizanje uspostavila svekolika zatvorenost bogomolje s golim ravninama fasada.³⁵ Međutim se na čitavoj zgradi nije težilo monumentalnosti u cilju koje su u antici bili stvoreni toliki monoliti krupnog formata, pa se vještina graditelja iskazala više u zidarskom negoli klesarskom zalaganju. Utoliko je odnos staroga i novoga u suštini dvoznačan: koliko aktivan toliko i pasivan, što i jest jedna od općih karakteristika metoda spoliranja bezbrojnih antičkih kamenih izrađevina po građevinama srednjovjekovne Dalmacije.³⁶

Zbog lakoće pak baratanja s građom iz razgrađenoga mauzoleja u neposrednoj blizini, najveći su blokovi u zapadnoj polovici crkve te je s njima izravno formiran i pravokutni otvor glavnoga ulaza na prednjoj fasadi.³⁷ Dapače su u odnosu na njezinu

³¹ Pri analizi ukupnog postupka građenja ove crkve ustvari trajno postoji dvojba treba li ga podvesti pod metod spoliranja koji znanost povijesti umjetnosti shvaća kao gotovo spontano baratanje sa starom građom, ili ocijeniti reutilizacijom antičkih klesarija zbog opadanja kamenarske djelatnosti u slabim ekonomskim prilikama. No nema sumnje da je ishod bio jedinstven te čak zavidan.

³² To izričito dokazuju i sve stare crkvice na Braču od kojih se ova izdvaja pravilnošću zidanja upravo zato što su graditelji upotrijebili na licu mjesta zatečenu građu stvorenu vještinom rimskih klesara.

³³ Sav je pravilni kamen na građevini klesan finom martelinom kako bijaše uobičajeno u rimskoj antici te se očituje na glavnini arhitektonskih spomenika iz tog razdoblja na Braču i u čitavoj Dalmaciji.

³⁴ Na tankom mu je rubu tekao napis od kojeg se čita samo riječ ...IVLIA..., posve neobično smještena i stiješnjena u kadru. Količina kamena nejednakih dimenzija, kao i činjenica da se profilirani ne podudaraju s profilacijama vidljivog bazamenta mauzoleja, pak, sugeriraju negdašnje postojanje arhitekture koja bijaše veća i složenija od svekolike sačuvane ili naslućene u neposrednoj blizini.

³⁵ Bilo je to neovisno o oblicima ili stupnju i načinu primarne obrade klesarija, što pokazuje kako im srednji vijek najčešće nije podavao osobito značenje niti ih je obvezatno estetski uvažavao.

³⁶ Dakle su kao i svugdje na Zapadu spolije imale ponajviše utilitarnu vrijednost, pa vrlo često bile razlog razgradnji čak najznačajnijih antičko-rimskih građevina kako bi se na njihovim ruševinama sazdali neposredni okviri života novim društvenim zajednicama i ustanovama gradova i sela.

³⁷ Tako je došlo do posve neuobičajenog sustava i razmjera dijelova: južni koji tvori i dovratnik obuhvaća više od 1/3 širine pročelja, sjeverni je od dva pojedinačno uža, a nadvrtnik u njima ovisnome formatu.

Fragment rimskog sarkofaga

kompoziciju s trokutnim zabatom ta vrata bez rubnih pragova i plastičkih čimbenika portala malo asimetrična upravo po danosti odavno gotovih blokova koji nisu prerađivani niti za tako važan arhitektonski motiv.³⁸ Bočna pak vrata sred južne fasade su očekivano uža, a naknadno zazidani otvor im je bio formiran slaganjem mahom otprije gotovih kvadera, za nadvratnik upotrijebljen tek dio profiliranog antičkog vijenca koji strši pod vitkom lunetom. Dakle je jedino na tome mjestu jedna savršenija intaktna spolija iskorištena u funkciji koja približno odgovara izvornoj.³⁹ Na sjevernoj strani nema otvora zbog sprečavanja udara vjetra i nekoć ožbukani zid sada se ponajbolje čita u svojem sastavu.⁴⁰ Jednostavnijom su metodom slaganja pravilnih kvadera srednje veličine statički ojačani svi uglovi stražnjih zidova, iako su njihovi plaševi građeni manjim a nejednakim kvaderima u ravnim redovima.

To je dosljedno općem običaju što ga je romaničko doba naslijedilo od rimske antike, a svekolika pravilnost zidanja popušta tek na gornjim dijelovima površinski vidljivog zida, sačinjenima po načelu *opus mixtuma* s nejednako grubo lomljenim čestim izvorno pravilnih rimskih blokova.⁴¹ Takve prevladavaju na trostranome ovoju apside, pa i na visokom ravnome zabatu nad njezinim krovom, gdje su u zid usađena tri kamena namijenjena lakšem penjanju na krov lađe jednoliko pokrivena kamenim pločama izrav-

³⁸ Ipak na donjemu pragu otvor za okomito usađivanje vratnica upozorava na održanje antičkih navada.

³⁹ Arhitrav je na oba kraja pravilno završen pa se čini netaknut sukladno činjenici da je jedino tu praktično rješenje povezano s estetskim i to s mogućim pozivom na originalnu namjenu. Gledajući s druge strane, vjerojatno i takav postupak jamči samu liturgijsku važnost bočnih vrata crkava, što predstavlja još uvijek nerazriješen problem u tumačenju staroga graditeljstva na primorju.

⁴⁰ Do visine od oko 140 cm složeno je 9 krupnih monolita, najdonji zapadni je u formatu blokova sa stilobata mauzoleja te se uz ostale opaske gotovo može predočiti selidbu kamena čak u podnicu crkve, ali nije dostatno ni za idealni pokušaj rekonstrukcije antičke arhitekture na licu mjesta.

⁴¹ Može se pretpostaviti da su mahom načinjeni upravo od glomazne pokrivne ploče grobne komore mauzoleja, tj. njezinim nasilnim lomljenjem po običaju da se (više iz pljačkaške nakane u očekivanju "blaga", negoli iz puke ljudske znatiželje) prodre u unutrašnjost grobnice.

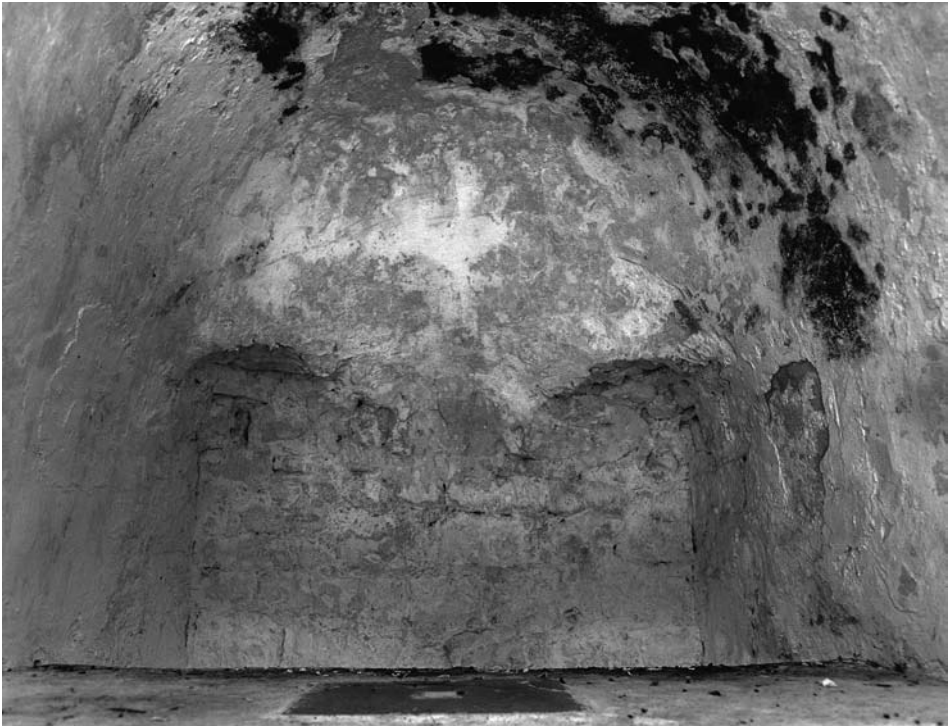

Unutrašnjost crkve

no vađenima iz prirodnih slojeva negdje u blizini.⁴² Na vanjskim plohamapside je ipak najviše spolija u užem smislu riječi: nekoliko kraćih ostataka greda s plitko urezanim geometrijskim motivima ili florealnim girlandama, koje je moguće pripisati stilu kasne antike.⁴³

⁴² Taj dovitljivo spretni motiv nije učestao na onodobnim građevinama te dokazuje kako se ovu osamljenu u pustoši otoka nastojalo oblikovati na najbolji mogući način.

⁴³ Sami po sebi podupiru mogućnost da je osim prepoznatog mauzoleja na lokalitetu bilo i drugih rimskih građevina ili su njegov oblik kao i arhitektonska dekoracija nadilazili prosječna dostignuća u toj vrsti spomenika.

Konstrukcija apside s trompama

Jednako su bez ikoje pažnje uzidani fragmenti nepotpunih natpisa pomiješanih s običnom građom na južnome zidu, te dvaju još jače polomljenih na istočnom. Iako su jedva čitki odavno su registrirani,⁴⁴ ali nije sigurno jesu li možda pripadali pročelju odbaćenoga i polomljenoga sarkofaga koji smo već spomenuli, ili nekom elementu bezobzirno rastavljene cjeline monumentalnoga grobišnog zdanja. Sigurno su im, međutim, tako spriječili nestanak jer se čini da su sljedeći naraštaji otočana raznijeli veću količinu u antici pripremljenoga kamena koji je pogodovao za opću obradu.⁴⁵ U svakom slučaju njihov položaj, kao i položaj spomenutih fragmenata antičkih frizova na vanjštini crkvice, odaje da identitet spolija nije više ništa značio otočkim kamenarima iz 12. stoljeća u koje bogomolju s nemalim pouzdanjem treba datirati po stilskom njezinu obličju.⁴⁶

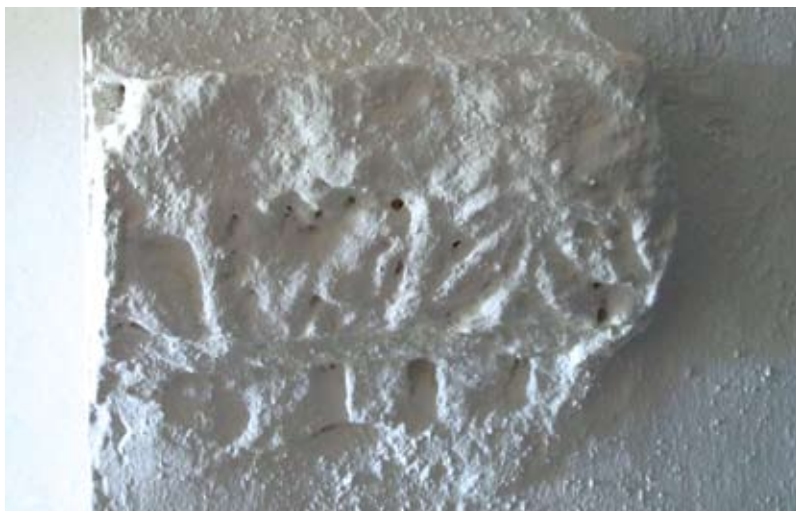
Koliko je pak ideološki naboj oštro protivan antici prevladao, osobito se očituje u interijeru crkvice kojim vlada metrička harmonija stila svojstvena užem dobu 12. stoljeća.⁴⁷ Naime, rješenje s bočnim nišama i pilonima među njima kao nosačima svodnih

⁴⁴ Toliko su izjedeni da se je riskantno usuditi rekonstrukciju riječi - Vidi CIL - III - 13288, 13291. Kapitala ne izgleda klasična pravilna nego kasnoantička, malo izduljena.

⁴⁵ Budući da se u obližnjem naselju rimske spolije bilježe na kući Laurića i drugima iz postrenesansnih stoljeća, možemo pretpostaviti da je i obični u antici obrađeni kamen s lokaliteta Sutulije raznošen i puno kasnije jer ga je bilo kudikamo više negoli se danas rasuđuje.

⁴⁶ Dosad se obično datirala u 11. stoljeće, čemu nema argumenata.

⁴⁷ Ukupni broj od šest niša zasigurno znači sažeto predstavljanje apostolske zajednice pred oltarom koji u prostoru služi zazivanju Kristove nazočnosti, te se ponavlja gotovo u svima na isti način tijekom srednjeg vijeka oblikovanima crkvicama diljem Brača.

Rimska spolija uzidana u trijumfalni luk

pojasnica tipično je srednjem vijeku na istočnom Jadranu,⁴⁸ ali je u ovome primjeru mahom ovisno i o količini spolija u perimetralnim zidovima. Izgleda da su za njih u okomitoj postavi korišteni kubični blokovi identični onima koji se izvana vide vodoravno položeni, a oni su - po svemu sudeći - odredili i proporcije čitave zgrade. Jedino se na pojedinim pilonima između ritmičkih niša,⁴⁹ zamjećuju blaga zadebljanja na vrhu nalik plošnim glavicama, a zbog sloja žbuke nije sigurno jesu li te česti bile rađene odvojeno. Zajedno s plitkostršećim pločama ugrađenima u pete svodnih pojasnica sugeriraju inače provjerena načela ranoromaničkoga stila više negoli što rješavaju problem konstrukcije, koja je na kraju tako skromnim sredstvima dostigla zavidnu tehničku korektnost i estetsku vjerodostojnost.

Suglasno su tome u apsidi na spoju svoda s ravnim zidovima u oba stražnja ugla formirane nezgrapne trompe, koje rješavaju prijelaz iz donjeg četvrtastog oblika u polukružni, ujedno pripremajući polukalotu, tako da se u biti stječe pročišćeni rječnik stila.⁵⁰ Njemu u prilog su u funkciji polukapitela, na koje se naslanja luk otvora apsida prema lađi, ugrađena dva mala ulomka tipično antičkog vijenca s nizom sitnih zubaca između pomno klesanoga reljefnog lišća i gornje kime. Premda razlomljeni, ti čedni umetci na

⁴⁸ Rješenje se prati na mnoštvu sakralnih gradnji iz zrelog srednjeg vijeka, a korijeni su mu u regionalnoj predromanici posebice i antici na Braču (u Škripu prizemlje Kaštela Radojković koje se u literaturi smatra djelom Rimljana - A. Faber - M. Nikolanci, "Škrip na otoku Braču (naselje i spomenici prethistorijskog i antičkog doba)", *Prilozi 2*, Zagreb 1985., 9-19 VAHD).

Inače se može smatrati jednom od odrednica identiteta srednjovjekovnoga graditeljstva južne Hrvatske.

⁴⁹ Taj sustav poznajemo iz crkvice sv. Petra na Prikome kod Omiša, osvjedočene u zapisima od 11. st., ali obogaćene s više spolija iz neke veće crkve kasnoantičkoga doba. Na nju nadasve ukazuju iznimno krupni a plitki monolitni pilastri s kapitelima, koje bi po geometrijski stiliziranim motivima oštih listova akanta trebalo datirati u 6. st. te povezati s kamenarstvom otoka Brača iz toga razdoblja, posebice što su rađeni od bituminoznog vapnenca koji se u opadanju moći Rimskog Carstva vadio u površinskim iskopima. O tom aspektu građevine: I. Fisković, "O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja", izd. *HAD 5 "Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka"*, Split, 1980., str. 213-266.

⁵⁰ Trompe su, naime, svojstvene romanici čitave Zapadne Europe.

promišljenome mjestu jedini unutra predstavljaju spolije u najužem smislu riječi. Ustvari svrhom oplemenjivanja obrednog žarišta imaju više dekorativnu negoli konstruktivnu ulogu,⁵¹ a njihova pojava pojačava htijenje za simboličnim isticanjem mjesta.

Očigledno je postupak drukčiji negoli sa spolijama na vanjskim zidovima apsida, gdje su ulomci s latinskim natpisima, kao i oni sa stiliziranim vegetabilnim motivima, porazmješteni bez traženja estetskog ili postizanja nekog pozitivnog efekta, ali potpada srodnoj semantici. Naime, iako rečeni ulomci u apsidi svjedoče da je na mauzoleju bilo mnoštvo dekorativne plastike, pomalo je neobično kako nije potakla graditelje da je više upotrijebe, a ni izazvala da je oponašaju u biranim motivima ili u sustavu, što se inače u romaničko doba nerijetko događalo.⁵² Izbjegavanje nečega sličnog krajnje nas, s druge strane, vodi svijesti graditelja o negdašnjem sadržaju lokaliteta koji su kao kršćani po uvjerenju htjeli zatrijeti u svakome tragu bez obzira što se na kraju obistinilo očuvanje građe od koje bijaše sastavljen.

U ukupnom nijekanju antike naročitu pozornost privlači činjenica da je glavno tijelo crkvice iz jasnih statičkih razloga kao i vizualno-simboličkih nakana leglo točno na jugoistočni ugao platforme mauzoleja, dok apsida na vlastitim temeljima strši istočno izvan te izvorno možda i više ograde. Nameće se pitanje je li to učinjeno svjesno, s namjerom da se posvećeni *locus* oltara ukloni iz neposrednog prostornog okvira nekoć poganskog sadržaja. U tom slučaju bio bi to primjerni čin aktivno ideološke negacije baštine antike,⁵³ čemu postoje još neke potpore koje nadilaze prosječnosti ekonomskoga pragmatizma. Iako je s njime bila primarno uvjetovana sva množina spolija, one nisu diktirale module i regule arhitekture koja je lišena raščlambi prepoznatih u ostacima mauzoleja, pa to nuka na spoznavanje još jedne dimenzije od važnosti za vrednovanje svetišta. Ono je, naime, posvećeno sv. Iliji, koji je u drevnoj predaji kršćanstva bio osobito slavljén kao gorljivi borac protiv idolopoklonstva.⁵⁴ Ista su se pak svojstva po regionalnoj legendi pridavala prvome solinskom biskupu Dujmu, koji je u 3. stoljeću utemeljio u svoj Dalmaciji najstariju, kasnije splitsku dijecezu, a zbog nepriznavanja onda službene državne religije bio mučenički usmrćen.⁵⁵ Zato je uveden u red dalmatinskih svetaca, dok je trajni spomen na njega lako postao jedan od poticajnih motiva i pobožnosti prema starozavjetnome proroku sv. Iliji čiji su kult osobito proširili pustinjaci u 13. stoljeću.⁵⁶ Iako o njima na

⁵¹ Naravno, treba ih shvatiti kao kapitelne stavke trijumfalnoga luka koji ni sa čim drugim nije poantiran.

⁵² Naročito se iz te pojedinosti raskriva i dosljednost romaničkome stilu jačom negoli bismo očekivali u prostoru udaljenom od ikojega grada i stoljećima bez neke jače crkvene ustanove na Braču, pa se u tom smislu stječu bolje osnove vrednovanju stoljetne radinosti otočkih kamenara.

⁵³ Teze o tome svojedobno je rastrijeo M. Prelog, "Između antike i romanike - Prilog analizi historijskog položaja "predromaničke" arhitekture u Dalmaciji", *Peristil* 1, Zagreb, 1954., str. 5-14.

⁵⁴ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. A. Badurina, Zagreb, 1979., 259., a u srodnima ga vode i kao prvog ispovnika, zajedno s Mojsijem nazočnog pri čudu Isusova Preobraženja te Uzašašća, od 12. st. poistovjećivanoga s Ivanom Krstiteljem kao pretečom Isusa na zemlji: G. Heinz - Mohr, *Lessico di iconografia cristiana*, Milano, 1982., 147-148.; G. Duchet-Suchaux, *La Bible et les saints - Guide iconographique*, Paris, 1990., 124-125.

⁵⁵ Smatra se apostolskim učenicom koji je od sv. Petra poslan u Dalmaciju te u Saloni osnovao crkvenu zajednicu i kao biskup mnoge ljude obratio na kršćanstvo. Zato su mu presudom gradskog upravitelja odrubili glavu, da bi kao jedan od znamenitijih među 45 regionalna mučenika iz rimskoga doba - nav. *Leksikon*, 1979. 211. - vrlo vjerojatno odavno bio čašćen i među bračkim kamenarima.

⁵⁶ D. H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*, New York, 1980., 128-129.

Oltar u jugoistočnom uglu broda crkve

svoj obali malo znamo, moguće su ovdje učvrstili neke etape gradnje s obzirom da su im tragovi uočeni na nekoliko mjesta diljem otoka.⁵⁷

Dakle se u tome kontekstu dublje objašnjava postanak sakralne građevine na položaju razvidno značajnoga zdanja iz doba poganstva. Štoviše, s time u svezi je više nego intrigantan i naziv predjela na kojem se pored razrušene rimske grobnice nalazi srednjovjekovna kršćanska bogomolja. Lokalitet se davno bilježi s nazivom "Poganica",⁵⁸ pa nije isključeno da taj hrvatski toponim proizlazi iz znanja o prijašnjem postojanju poganskih spomenika ili "opakih sadržaja", u prkos kojima je crkvice sv. Ilije narasla uz rušenje mauzoleja nepoznatog Rimljanina. Inače je dosad bilo pretežno uvjerenje da je imenovanje okružja proisteklo iz uočavanja pokvarenih stajaćih voda što se u njemu još uvijek nalaze,⁵⁹ ali sve prosudbe o najznačajnijim ostvarenjima ljudskih ruku na istaknutome mjestu u krajoliku izazivaju da se misli i na dugotrajnu upućenost otočana u originalne povijesne sadržaje toga ubavog položaja. Prema tome iz same podloge ostvarenja kršćan-

⁵⁷ Svojedobno su u Dračevoj spilji iznad Bola pronađeni ostaci mramornog namještaja (neki su poslije preneseni u dominikanski samostan i tamo sačuvani) po svoj prilici kasnoantičkog postanka, ali u tom smjeru nisu nastavljena istraživanja. Druga su razmatranja o tome ansamblu još nedokućenoga postanka i vrijednosti okupljena u knjižici *Mjesec u Hrvata i Zmajeve pećina*, ur. V. Nuić, Split, 2003.

⁵⁸ P. Šimunović, "Toponimija otoka Brača", *Brački zbornik* 10 / 1972., 137 i 178.: ubraja ga u grupu naziva nastalih "po starome zdanju", odnosno "sakralnoga postanja u confinu Donji Humac" - po klasifikaciji P. Skok, *Romanstvo i slavenstvo na jadranskoj obali*, Zagreb 1950. 178. izvedeno od "paganía".

⁵⁹ P. Šimunović, isto, 59. Našavši mu spomen 1266. g., izravno ga bilježi i na karti toponima: DH, 13 /6.

ske obredne građevine izbija na svjetlo dana simbolično promišljanje, ono isto koje je proželo načine uporabe spolija i rukovanja s njima na njezinu tijelu.

Posebice, na bogomolji staroga titulara nabrojene spolije, kao i spomenute polomljene skulpture, garantiraju da je funeralni spomenik nesumnjivo rimskog podrijetla na predjelu Poganica bio po zamisli vrlo složen, a oblikovno osebujan, što nalaže potpuno arheološko istraživanje. Možda će se u toj prilici razriješiti još jedna zagonetka vrijedna dublje pozornosti osim što dopunja tematiku spolija.⁶⁰ Radi se o kamenim kubičnim nosačima vodoravnih ploča dvaju oltara koje ova crkvice ima poput rijetkih u primorju. Glavni joj je za obavljanje svećeničke službe simetrično postavljen sred apside s velikom pravokutnom pločom, nedvojbeno uzetom iz rimskog mauzoleja.

Drugi je, prislonjen u južni ugao lađe, služio za prinose vjernika misnoj službi, a ploča mu je četvrtasta, deblja i sa svih strana šturo profilirana na način koji podsjeća na neku antičku iskrenutu bazu.⁶¹ Unatoč tim razlikama, uspravni nosači obiju trpeza su jednakih pravokutnih presjeka dok visinom odgovaraju otprilike polovici razdjelnih pilona bočnih niša lađe te nije upitno ni njihovo podrijetlo. Na prednjem pak licu oba imaju po jedan nježno urezani latinski križ s proširenjem na kraju krakova, nalik mnogobrojnim iz Srednje Dalmacije nazvanima "salonitanski/solinski tip",⁶² koji mahom potpadaju klesarstvu kasne antike 5./6. stoljeća. U krajnjem slučaju bi ih se moglo smatrati romaničkim replikama toga raširenog motiva, ali analogna djela iz drugih mjesta na Braču i širem okružju dokazuju da se radi o promišljenom spoliranju starijih izrađevina snažno simboličnog određenja.⁶³

Dapače, u crkvi sv. Ilije se treći istovjetni kamen s urezanim križem nalazi u popločanom podu, što bi trebalo značiti da su odreda nastali prije njezine gradnje. Kako je s ovim u tlo ukopanim formirana plitka stuba koja odvaja malo povišeni prezbiterij od zapadne polovice prostora, nije ga dovoljno tumačiti pukim dokazom ekonomskog pragmatizma već mu valja dati jači idejni smisao. S njime se, naime, opravdava povijesti strano postavljanje kršćanskog signuma križa na površinu koju se redovito gazi nogama. Iako ostaje neobično kako je kamen s urezanim križem usađen u pločnik poda među brojnim sličnima a istoga postanka,⁶⁴ ključno je da su dva istorodna dobila ugledno mjesto

⁶⁰ Na kasnoantičkim tj. starokršćanskim spomenicima u Solinu ih je najveći broj, ali nema dvojbe da su oni stvarani iz kamena s otoka Brača, gdje se u radionicama pored kamenoloma zasigurno klesalo veći dio opreme i namještaja za salonitanske crkve, pa naziv specifičnoga tipa križa osvjetljava te veze.

⁶¹ Može se pomišljati na postamente skulptura unutar nestalog mauzoleja.

⁶² E. Dygve, n. dj. i druga literatura o ranokršćanskoj umjetnosti Dalmacije.

⁶³ Ogledan je primjer u predromaničkoj crkvi sv. Barbare / sv. Martina sred Trogira gdje kameni stipes oltara ima na bočnoj svojoj strani uklesan križ sa raširenim završecima krakova, a dva istorodna su na dovratnicima glavnoga ulaza: I. Babić, "Starokršćanski ulomci u Trogiru", *PPUD* 25 / 1985., 43. gdje je prikupio i u stručnoj literaturi dotad iznesene primjere takvih spolija. Pošto su one većinom intaktni izvornici zacijelo im namjerno nisu zanijekane originalne kvalitete ali se na nekima razvidno rimske izvedbe može pomišljati da je križ urezan svrhom tek njihove posvete što se inače bilježi diljem primorja.

⁶⁴ Budući da su u podanke oltara crkvice sv. Jurja na vrhu brijega ponad Nerežišća, kao i one sv. Kuzme i Damjana na Smrčeviku, ugrađeni kasnoantički kapitel s reljefnim križem, odnosno dio ranokršćanskog sarkofaga također s vidljivim križem, neprijeporno se radilo o lokalnom običaju potaknutom brojem djela iz toga razdoblja, a uvjetovanog razvijenim kamenarstvom - usp. I. Fisković, "Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača", u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXV, Split, 1981., 105-137. Ujedno su ti dislocirani ulomci jamstvo pravila da se znamenom vjere obilježeno kamenje ne uništava lako.

Stipes bočnog oltara s urezanim križem

Križ urezan u bloku pločnika

u postamentima oltarnih stolova nejednakih funkcija. Budući da to bijaše opći starokršćanski običaj,⁶⁵ slobodno je pretpostaviti da je sustav preuzet ili čak izravno prenesen iz nekog najbližega svetišta iste starosti. Ujedno je motiv temeljnog znaka kršćanstva na njima možebitni dokaz da su kameni križevi tipološkog razreda iz davnog procvata vjere služili posveti obrednih građevina u razvijenoj srednjovjekovlju.⁶⁶

Svejedno ostaje nerazjašnjena pojava triju oltara arhaične tipologije u crkvi u antičko-rimskom lokalitetu primarno funeralnog sadržaja. Međutim su primjere istovjetnog para oltara u istočnom dijelu lađe iznijele na vidjelo još dvije bračke crkvice: nad Dolom posvećena sv. Mihovilu, a kraj Pražnica sv. Klementu papi.⁶⁷ Iako bi ih se kao poznata drevna proštenička svetišta trebalo shvaćati zavjetnima, po osamljenoj smještaju u prostoru vrlo je vjerojatno da su ih kao i opisanu na Sutuliji opsluživali zaređeni pustinjaci. Njima su valjda otočani prinosili darove u naturi kao što su to davno običavali

⁶⁵ O tome E. Dygve, n.dj. s primarnom potvrdom u glavnoj gradskoj bazilici Salone.

⁶⁶ I. Fisković, "Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama Dalmacije", u *Opuscula archeologica* 24 / 2000. U tekstu je predočena ta zasebna grupa spolija na srednjovjekovnim crkvama s već prethodno uklesanim univerzalno kršćanskim znakom križa. Tipološke njihove formule kao i tehnike obrade upućuju na pripadnost širim okvirima 6. st. kad se još nisu bili ugasili pogoni rimskog kamenarstva pa je u klesarskim radionicama gradova izrađivana sva crkvena oprema, a i sarkofazi koje se otkriva diljem Jadrana: I. Fisković, "Solinski tip ranokršćanskih sarkofaga" u *Zbornik u počast Duji Rendić-Miočeviću - Arheološki radovi i rasprave HAZU* 13-14, Zagreb, 1996., 117-140. Fragmenti tih izrađevina su u srednjem vijeku ugrađivani na portalima i u oltarima novih svetišta te imaju simbolički jasnu namjenu, odnosno određene ideološke intencije i duhovne konotacije bez obzira jesu li dostupni pogledu ljudi ili skriveni kao prave relikvije. Dakle je riječ o svjesno rabljenim spolijama s kojima se namjeravalo očuvati spomen na starost kulturnog mjesta, ako ne i izvršiti posvetu novogradnji podizanih od 9. st. i ondje gdje u blizini nema tragova ranokršćanske kulture. Kako bilo da bilo, treba vjerovati da je gotovo svaki takav čin imao i svoj duboko simbolični smisao, što bi značilo da je uloga spolija u osnovi polivalentna.

⁶⁷ O tome pri očitavanju fenomena spolija na prvoj crkvi: I. Fisković, n.dj. u bilj. 64., a uvid u drugu je omogućio R. Bužančić koji je nedavno na njoj vodio konzervaciju. Prva je pak primjer hibridnog romaničkog stila a druga formalno srodnija crkvi sv. Ilije koju potanje analiziramo.

i prvi kršćani,⁶⁸ pa otud možda ide uvođenje postranoga stola u navedenim crkvama. Pojava je iznimno zasvjedočena i oko Omiša na susjednome kopnu: u Gatima arheološki utvrđen par oltara u sastavu razmjerno rane, sekundarne crkvice sv. Ciprijana,⁶⁹ te u Jesenicama još postojeća unutar više-manje istodobne dvojne crkvice sv. Stjepana⁷⁰ - obje na ruševinama kasnoantičkih crkava. Uza sve to se lakše pretpostavlja da na Sutuliji tri kratka piona s urezanim latinskim križevima označavaju zasebnu fazu u životu lokaliteta. Ona bi, s osobitim obzirom na smještaj onoga u podu zgrade na rubu oltarnoga odjeljenja, morala prethoditi gradnji bogomolje u ranoj romanici, a biti mlađa od antičkih gradnji na istome mjestu.⁷¹ Tako se nameće ključno pitanje nije li rimski funeralni spomenik doživio predsrednjovjekovno krštenje, odnosno vrlo rano bio postao kršćansko svetište tipa *oratorija* iz kojeg su nasilno izbačeni sarkofag i skulpture poganskog podrijetla.⁷²

Sve bi se to slagalo s povijesno važnim zbivanjima pri prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek na širem tlu kršćanske kulture. Naime, iz crkvene su povjesnice poznate upute pape Grgura I Velikog (+ 604.g) za ponašanje prema poganskim ostacima - ponajprije da se preživjele nesmiljeno uklanja, a potom ipak da se iz ekonomskih razloga takve zgrade čuvaju i pretvore u kršćanska svetišta,⁷³ kako bi se na taj način jasnije i čvršće objavila puna pobjeda nad krivovjermjem. Osim što je znameniti glavar rimske Crkve te preporuke uključio u svoja preobraćanja naroda na novu vjeru, zagovarao je monaški život i osnivao samostane, te - po svemu sudeći - izdaleka postavio okvire koji bi se mogli uzeti podlogom za objašnjenje onih čimbenika što ukazuju na prvu fazu pokrštenja mjesta kojim se bavimo. Blži je pak možebitni oslonac križevima solinskog tipa urezanim na navedene kamenove u poslanstvu Ivana Ravenjanina (zvanog i Nicejskim) o kojem je u 12. stoljeću čitko zapisano kako je od početka 10. stoljeća u Splitu postao obnovitelj solinske dijeceze na čijem teritoriju leži Brač,⁷⁴ pa se može zamisliti da su i na njemu za

⁶⁸ R. Bužančić, n.dj. 2006. str. 4 - razlaže izbor tog naslova kao posljedicu legende o mučenju rimskog biskupa, izravnog učenika sv. Petra, u krmskim kamenolomima gdje je proveo svoje uzničke dane - nav. *The Oxford Dictionary of Saints* 83., *Leksikon ikonografije* 331. - postigavši neka čuda na pomoć kamenarima prije nasilnog utapanja u moru oko 100 godine. Zato su ga od ranog srednjeg vijeka i na našem primorju častili poglavito kao apostolskog oca i mučenika stradalog za kršćanstvo.

⁶⁹ V. Kovačić, "Gata u srednjem vijeku", *Gata - crkva Justinijanova doba*, (ur. J. Jeličić-Radonić), Split 1994.

⁷⁰ I. Fisković, "Apport des reconstruction d'eglises de l'antiquite tardive dans la formation du premier art roman sur le littoral croate" u *Hortus artium medievalium* 1, Zagreb-Motovun 1995. 14-27. prema izlaganju s međunarodnog simpozija "Prijelaz između kasne antike i ranog srednjeg vijeka" iz 1995.

⁷¹ Za potporu tome valja uočiti da nešto slično ne nalazimo na desetak razmjerno velikih crkava iz vrlo jakoga sloja ranokršćanske kulture na Braču - I. Fisković, "O ranokršćanskim spomenicima na otocima Braču i Šolti", u *Arheološki radovi i rasprave* 8/9, Zagreb 1982., 159-218. Njih su podizali i opremali mahom mjesni majstori, ne dokazavši spoliranje antičkih klesarija u svetišta iz doba potpune prve kristijanizacije otoka, tako da ovo sekundarno unošenje ranokršćanskih spolija u srednjovjekovnu crkvu koja nema u blizini spomenika iz rečenoga doba predstavlja fenomen koji je na Braču zajamčen u čak četiri primjera, te sigurno rasvjetljava prvu i drugu kristijanizaciju pagusa.

⁷² Držimo na umu da se pretvaranje poganskih hramova u kršćanske crkve odvijalo u samome Rimu od početka 7. st. po izričitim preporukama i raznim uputama papinskoga dvora te se proširilo diljem latinskoga svijeta - usp. *Le chiese di Roma dal IV al X secolo - Roma Cristiana*, collana dir. di C. G. Paluzzi, vol III / 1962. - posebno cap. 2., a isti sadržaj problematski razrađuje mnogo šira literatura s uvidom u nebrojene europske spomenike iz urbanih središta i vangradskog prostora.

⁷³ Ključni je izvorni o tome prenio R. Bužančić u zborniku sa simpozija *Toma Arhidakon i njegovo doba* iz 2004. g. - str. 278. naznačivši u svojem radu i problematiku nastanka nekih bračkih crkava.

⁷⁴ O tome opširno u Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007. 180-186.

Ulomak vijenca i dio natpisa uzidani u crkvu

prva ranosrednjovjekovna svetišta mjestimično iskorišteni objekti iz poganstva. Štoviše, budući da je u Škripu sred Brača uočeno podizanje bazilice sv. Duha nad porušanim rimskim hramom, a također u Bolu na južnoj obali otoka adaptacija kasnoantičke zgrade u crkvicu sv. Teodora,⁷⁵ svi su izgledi da im je sukladna bila sudbina mauzoleja kod Humca.

Ako se to zaista tako dogodilo, lakše je dokučiti osnovnu misao voditeljicu što je potaknula, ako ne i uvjetovala, izgradnju crkvice sv. Ilije u punom obujmu njezinih značenja. Naime, naposljetku ostaje slobodno pomišljati da je prvobitno svetište s namještajem kršćanskih uzora bilo unutar same grobničke zgrade, pa je i nestalo zajedno s njome u nastupu srednjovjekovnih graditelja, ali se svjesno sačuvalo njegove elemente s vjerskim znamenom. Mogućnost uspostave toga zdanja iz ranoga srednjeg vijeka dodatno daje naslutiti i stanje poganskih skulptura kojima su znakovito odrubljene glave i polomljene noge, tako da im se ne zna puni sadržaj ni izvorni smještaj.⁷⁶ Važnim se, nadalje, čini da njihovi ostaci nisu iskorišteni niti kao obične spolije pri gradnji romaničke crkvice sv. Ilije, nego su odbačeni poput također razlomljenoga rimskog sarkofaga.⁷⁷ Zato se prihvatljivim

⁷⁵ R. Bužančić, "Dvije crkve na Braču obnovljene u ranom srednjem vijeku", *PPUD* 31, Split 1994. 21-40. te višekratna kasnija navraćanja na temu. Uz to je u istome radu iznesen tijek povijesnih zbivanja koji je aktualan za tumačenja zamiranja poganskih sadržaja, odnosno preobrazbe obrednoga mjesta pa i zdanja na Sutuliji.

⁷⁶ Pronašao ih je odbačene u suhoziđu crkvene ograde D. Vrsalović, "Bilješke s reambulacije nekih arheoloških spomenika otoka Brača" u *Brački zbornik* 3/1957., 94-95.; N. Cambi, n. mj. razložito pretpostavlja da su unutar mauzoleja bile prislonjene uz zid poput reljefa.

⁷⁷ U valovima prihvaćanja kršćanske vjeroispovijesti nekoliko je pisaca poticalo obračune s poganstvom s pozivom na nastojanja *ad destruendum idolorum cultum*: Ž. Rapanić u "Scripta Branimiro Gabričević dicata", *Pons Tiluri* 2010., str. 210-211. Sukladni su primjeri razlistani u tekstovima navedenim u bilj. 31.

Rimske spolije uzidane u crkvu

Rimska spolija u uglu crkve

čini ukazati na simbolično uklanjanje svih poganskih uspomena pri nastanku najstarijih, ma kako čednih znakova kristijanizacije ovoga mjesta. Drugim riječima, postoji znatna vjerojatnost da su pripadnici poganstvu protivničke religije, uspostavivši prevlast na Braču, pretvorili zatečeno antičko zdanje u svoje svetište s tri oltara.⁷⁸ Iz njega, pak, sasvim su moguće tijekom srednjovjekovlja u prostoru već ustaljeni Hrvati preuzeli idejno i funkcionalno bitne česti obrednog namještaja kad je oblik memorijalnoga maloga hrama vrijedao osjećaje krštenih ljudi,⁷⁹ a otočani stekli snage sagraditi novu crkvicu i radi njezinog podizanja poništiti preostatke prvotnog zdanja - sve to pod idejnim okriljem imena sv. Ilije: odavno uvaženoga borca protiv idolopoklonstva.⁸⁰

Takvo je gledište vjerodostojnije s obzirom na općepoznatu činjenicu da se imena crkava u načelu nisu mijenjala, a da je kult sv. Ilije općenito vrlo star, no nije obvezatno ranokršćanski.⁸¹ U istom smislu je značajno kako od brojnih spolija upotrijebljenih za novogradnju malo koja pokazuje izvorne profilacije, odnosno plastičku izražajnost koja bijaše svojstvena antičkoj arhitek-

⁷⁸ Njihov je broj simbolički razložit jer se uobičajeno poziva na Sveto Trojstvo, te je i u ovome slučaju ključan za moguće prepoznavanje kršćanskog svetišta, čemu je - između ostalog - pogodovalo tlocrtno usmjerenje grobnice od istoka ka zapadu, kako se ponovilo i na ranoromaničkoj bogomolji. Inače je samo krštenje kod nekih crkvenih otaca shvaćano kao uspon k nebu na Božjim kolima: P. i L. Murray, *The Oxford Companion to Christian art*, New York 1998. 160-161.

⁷⁹ O procesu naseljavanja Hrvata na Brač konkretnije raspravlja P. Šimunović, n.dj. u bilj. 58.

⁸⁰ Posebno R. Katičić, *Božanski boj*, Zagreb, 2008. - na više mjesta razlaže kako mu je kult u smislu borbe sa šumskim duhovima i demonskim bićima kod nas po "interpretatio cristiana" zamijenio kult gromovnika Peruna iz praslavenske pa i indoeuropske vremenske dubine.

⁸¹ Pregled B. Mígotti, "Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine" (neobjavljena disertacija 1991.) pokazuje da u Dalmaciji nijedna od utvrđenih kasnoantičkih crkava ne bilježi titular. Nije međutim protumačen toponim "Ilinac" u dva primjera kraj Solina s takvim tragovima.

turi, ali neočekivano za romanički ukus biva prigušena, ne pri samome izboru kamenja, već u raspolaganju s njime pri građenju. Pretpostavljajući, pak, da zbilja bijaše tako kako smijemo po nalazima i s malo mašte pretpostaviti, postojeća se crkvice sv. Ilije objavljuje još značajnijom za šire okružje svojega povijesnog opstanka.⁸² Dodatno je za očitavanje njezina vremenskog postanka, kao i za određenje stilske pripadnosti, odlučno da na njoj i oko nje nema ni ulomka namještaja ornamentiranoga po ukusu ranog srednjeg vijeka, odnosno s pleternim motivima apstraktnoga izričaja tipičnog za predromaniku. To ustaljuje i odnos prema najbrojnijoj grupi bračkih crkvice na kojima se nakon dugoga tajca u izradbi uresnog namještaja ili kićene opreme svetišta, ukras figuralne vrste pojavio tek u gotičko doba, pa bi se oblikovanje ove trebalo datirati između sredine 12. i početka 14. stoljeća. Budući da joj je svekolika pravilnost oblikovanja poglavito prouzročena reupotrebom antičko-rimskih klesarija, biti će ipak ispravnije datirati je u donje granice toga vremena, tako da je značajna i po pitanju kronologije razvoja stila na tlu jadranske Hrvatske.

U predjelu pak gdje je utvrđeno više malih rimskih kamenoloma te zacijelo nije bilo nemoguće priskrbiti kvalitetnu građu za podizanje romaničke bogomolje, gotovo je sve staro kamenje na njoj upotrijebljeno znalački kako dolikuje žiteljima otoka na kojem se u rimskoj antici bila razvila prava kamenarska industrija. Na svim je zidovima slagano i ulagano vrlo precizno, uz osobitu pažnju na čvrstinu uglova i jedino tanke kamene ploče na krovu dokazuju srednjovjekovni običaj pokrivanja građevina. Naprotiv su svi na bogomolji gore sumarno navedeni ulomci nekršćanskih natpisa ugrađeni bez skrivanja prvotnih lica, a još više ih je posve otklesano shodno općepoznatom običaju "damnatio memoriae", svjesnom brisanju spomena na sve ono što je u neko doba postalo nepoćudno.⁸³ Prvi za koje valja pretpostaviti da su možda bili stele, odnosno ploče grobnih oznaka, ugrađeni su u začelje apside, ali položeni obrnuto, tj. namjerno a vidno zanemareni, kao što su to bili i pragovi s reljefnim ornamentom neuredno nisko uzidani u bok apside.⁸⁴

Odreda su, dakle, učinjeni beznačajnima ili zaniijekani, pa nam je vrlo znakovita svijest ili namjera zidara koji su tako postupili kad su razgradili na licu mjesta zatečenu rimsku arhitekturu sepulkralne vrste. Predmnijevamo da su se držali opće poznate izrijeke crkvenih otaca: "Regnum caesaris - regnum diaboli", koja je nekoć bila postala odlučna formiranju uvjerenja o zloćudnosti Rimskog Carstva i nuždi izopćenja njegovih materijalnih pokazatelja u prostoru.⁸⁵ Bitno su se drukčije graditelji zdanja namijenjenog kršćanskom obredu ponašali prema zatečenim nevelikim kamenim kubusima koji su na sebi od unatrag par stoljeća imali urezan križ. Dva su učinili vidljivima u dijelovima za

⁸² Od starine su diljem Mediterana sv. Iliju shvaćali prefiguracijom sv. Ivana Krstitelja, dakle onog koji je najavio slavu i pobjedu kršćanstva, ali i Kristovog Uzašašća ili Gospina Uznesenja, što je završetak iste religijske ideje: G. Duchet-Suchaux, n.dj.124-125., koju su u našim krajevima često nadograđivale pučke legende i viđenja, tako da je važniji negoli se u prvome trenutku čini.

⁸³ I. Fisković, "Neki primjeri *damnatio memoriae* u našoj staroj skulpturi", *Prilozi arheološkog Instituta - Zbornik u čast Željku Tomičiću* 24, Zagreb, 2007., str. 481- 497. Iako mnogi u široj literaturi sagledani slučajevi spoliranja imaju i elemente toga fenomena, ovaj ima osobitosti što ga čine jedinstvenim.

⁸⁴ Malobrojni ti polomljeni fragmenti dekorativne plastike, neovisno o oblicima ili stupnju i načinu svoje primarne obrade, samo dokazuju kako im srednji vijek nije obvezatno uvažavao izvornu funkciju niti ih je estetski uvijek priznavao koliko bi bilo za očekivati.

⁸⁵ O tome Ch. Norris Cochrane *Christianity and Classical culture*, cap. IV., Oxford Univ. Press, 1957.

bogomolju važnih oltara, a ni trećega kao suvišnog nisu odbacili niti sakrili, nego su ga ugradili na relativno ugledno mjesto, ostavivši mu lice vidljivim u oltarnom predprostoru predviđenom za neposrednu pripremu vjerskih službi. Ustvari se i to slaže s trajnom ulogom crkvice koja je u svoje vrijeme materijalizirala prvotnu ideju da se isticanjem sv. Ilije iz reda prvih pustinjaka, Isusovih prethodnika,⁸⁶ iskaže svladavanje poklonstva mračnim idolima pretkršćanskog poganstva i zataji svaki trag njihova obožavanja, čemu je mauzolej bio shvaćen punim oličenjem.

Zastalno, spolije na srednjovjekovnoj crkvisi nedaleko naselja Humac Donji i načini ponašanja prema njima potiču zanimljiva tumačenja, ali nisu pružili sve odgovore o spomeniku koji stoji pred nama i s više aspekata predstavlja primjer stvaralačkog kontinuiteta otočana. Zato valja naročito naglasiti kako fizička zbilja njegove pojavnosti osvjetljava prošlost otoka Brača u dimenzijama koje nisu baš svojstvene ruralnome okruženju i to je važan pol njegove vrijednosti. Ona se bitno dotiče razvojnih linija hrvatske romanike s obzirom da postignuća naizgled čedne arhitekture na visokoj formalnoj razini kao na crkvisi sv. Ilije u ukupnom našem kulturnom nasljeđu nisu baš učestala. K tome je također intrigantno u kakvim je okolnostima ona nastala, tko ju je sagradio i tko naručio, odnosno platio gradnju, koja u cjelini svojim skladnim oblikom gotovo da nadilazi mogućnosti mjesnog društva iz srednjeg vijeka. Tko god pak oni bijahu, a nema puno razloga pomišljati na strance u otočkoj sredini, zasjeđočili su pravovaljani odgovor na duhovne pozicije i oblikovne odlike graditeljstva 12. stoljeća kojemu građevina tipološki pripada. Njegove se regule pa i strogi normativi očituju u harmoniji međuodnosa svih dijelova, čemu odgovara potpuno odsustvo ikojeg uresa što nije nužno izazvano ekonomičnošću skučenih prilika sredine.

Naime, dodatno se ne smije zanemariti da donjohumačka župna crkva posvećena Gospi jedina na Braču ima freske romaničkog postanka,⁸⁷ kao drugi neosporni dokaz dometa vjerske i likovne, te opće kulture lokalnog života u razdoblju kad je sagrađena crkvice koju smo ovdje analizirali. Sudeći po svemu ona uzorno oslikava ranu fazu romanike koja nije posezala skulpturalnom izričaju, nego se u čistom rješavanju zadataka sakralnog graditeljstva poglavito izražavala pomoću kristalične arhitekturne konstrukcije. Njezine se pak inačice nalaze po čitavome otoku koji je u doba širenja predromaničkoga govora očito bio zastao u umjetničkom razvoju, vjerojatno upravo zato što se pučanstvo nevelike stvaralačke moći zadovoljavalo korištenjem starokršćanskih zdanja uz skućene adaptacije.⁸⁸ Namećući se nepotpuno porušena u prostoru relativne izolacije, koji

⁸⁶ Iako mu se ime rijetko bilježi među crkvenim građevinama ranoga kršćanstva, uprizorenja njegova čudesnog uspona na nebo s vatrenim dvopregom poznata su iz umjetničke baštine istoga doba - D. Milinović, "Uznese-nje Ilijino: starozavjetni proroci i svećeva kola u ranokršćanskoj umjetnosti", *Stari zavjet vjere i kulture - zbornik radova znanstvenog simpozija*, Rijeka 2004. 611-619.

⁸⁷ D. Domančić, "Srednjovjekovna freska u Donjem Humcu na Braču", *PPUD* 10/1956. Zapravo i njihova pojava ostaje prilično tajnovita s obzirom da pripadaju bizantskoj ikonografiji, a i formalno pokazuju osobitost izraza istočnomediterranskog podrijetla - I. Fisković, *Slikarstvo romaničkog doba u Hrvatskoj*, Zagreb, 1986.; Krajnja je misao da je štogod slično prvoj fazi humačke crkvene matice moglo biti i u crkvici sv. Ilije, pa ona u cjelini izaziva potpuno istraživanje uz primarni arheološki zahvat na lokalitetu. To znači i konkretan prijedlog da se iz lokalne uprave i turističkih zajednica na otoku već jednom sačini sustavni program zbrinjavanja i predstavljanja dragocjenih dobara srednjovjekovne kulture.

⁸⁸ Uz navedene primjere u Bolu i Škripu, dobro su istraženi primjeri u Lovrečini i Sustjepanu kod Pučišća - J. Jeličić, u *PPUD* 26 / 1987., te R. Bužančić, *PPUD* 38 / 1998.

nije uspio dostići neke više oblike unutarnje društvene ili crkvene organizacije, pobudila su vidove odnosa prema baštini više na bazi poštivanja tradicije i čuvanja nasljeđa negoli traženja i dokazivanja obnove unatoč bezuvjetnom građenju kamenarskih iskustva. Dakle nam takva oslanjanja na domaće izvore i vlastite snage nalažu daljnje propitivanje, pa i provjeru iznesenih opažanja ne samo u polju užih struka povjesničara arhitekture i arheologa.

Crkva Gospe od Lužina kod Stona

LA CHIESETTA DI SANT' ELIA VICINO A DONJI HUMAC IN ISOLA DI BRAČ

Riassunto

Le spolia in edifici medievali lungo la costa croata rientrano nella casistica generale dell'utilizzo di materiale lapideo antico nelle realizzazioni della nuova architettura cristiana in Mediterraneo. In maggior parte dei casi si tratta di un pragmatismo economico, poiché era sempre più semplice riutilizzare le pietre già pronte, in fatti prese dalle rovine romane dopo la caduta del grande Impero che preparare il nuovo materiale. Questa fu una prassi diffusa nelle città e nel contado, parallela al declino assoluto delle numerose cave romane esistenti in Provincia di Dalmazia. Avvenuti cambiamenti etnici e politici, non tutte le costruzioni monumentali corrisposero alle generazioni della società medioevale, ed esse abbandonate diventano la fonte del materiale edile di qualità, utilizzato per la costruzione delle nuove, molto più modeste architetture. Il processo del riutilizzo di prodotti della lavorazione di pietra dall'antiquità romana, quindi, da un lato rivela la storia burrascosa di questo spazio liminale del mondo occidentale, e dall'altro contribuisce alla delineazione della sua identità culturale gettando luce sulla dicotomia discontinuità - continuità nell'articolazione del primo stile e del linguaggio architettonico nel medio evo.

Il fenomeno di riuso fu trattato abbondantemente nella storiografia, ma andando oltre una secca registrazione d'utilizzo del materiale dall'antiquità in Dalmazia, ci interessano i casi in cui le spolia furono utilizzate per corrispondere alle esigenze più nobili, che siano ideologiche o spirituali, della popolazione che ereditò gli spazi acculturati dai Romani secoli addietro. Alcuni esempi hanno un significato emblematico per la comprensione non solo delle relazioni con il passato dei Croati cristianizzati e della stabilizzazione di una cultura giovane germogliata sulle rovine di quella vecchia, ma anche per il riconoscimento delle conseguenze estetiche o etiche del riuso.

In questo contesto, un posto speciale prende la chiesetta di Sant'Elia, una di una ventina di chiese sopravvissute dal periodo della prima fioritura dell'edilizia romanica in isola di Brazza - Brač. Essa si trova in parte occidentale dell'isola su una collina sopra la vallata distesa e fertile abitata già nell'antichità, e intorno alla chiesetta sono visibili diverse tracce degli interventi, tra cui sono più importanti i basamenti di un mausoleo su un tipo di stilobate. Anche se del mausoleo rimane poco, la sua esistenza determinò alcune caratteristiche della chiesetta, dato che essa fu completamente edificata con la pietra direttamente presa dall'edificio pagano che tuttora rimane impossibile ricostruire. Al livello di piano terra appena si riconosce la cella rettangolare o "camera mortuaria", delimitata dalle quattro pietre monolitiche, è coperta fino a meta con una lastra gigante. La cavità sepolcrale oggi non è molto profonda, e pur non essendoci dati sulle indagini

archeologiche, si vede la piattaforma delimitata dai blocchi di pietra regolari, mentre nel suo centro si alcava un'architettura articolata separatamente. In vicinanza furono trovati i pezzi di due sculture, ma essi da soli non risolvono la questione dell'uso originale del monumento. Poco informativi sull'aspetto e sulla struttura della sua elevazione sono gli sparpagliati frammenti di pilastri con parte media arrotondata. L'immagine complessiva sarà più chiara solo dopo le indagini archeologiche, ma senza dubbio si trattava di un'architettura romana di qualità, probabilmente simile a un piccolo tempio. La sua funzione sepolcrale è indicata dai frammenti di un sarcofago finora sconosciuto, di cui rimane solo una piccola parte inferiore con una bassa base sporgente e un angolo del lato esteriore con una cornice intagliata, probabilmente dell'iscrizione.

Gli elementi elencati dell'edificio romano portano ad alcune logiche conclusioni, ma ci interessa di più l'edificio sacro medievale ancora integro che apre una serie di questioni. Non essendo menzionato nelle fonti scritte, la sua datazione rimane imprecisa con tutto ciò che la chiesetta rientra nella tipologia della prima epoca del romanico dalmata, che dalla fine del 11° secolo si diffuse anche in Brazza. La chiesetta si presenta asettica e semplice, ed apre certe domande proprio per la sua coerenza morfologica e la profondità degli strati culturali che gradualmente rivela. Fin da subito è chiaro che i blocchi cubici di pietra ben lavorati ed in diverse dimensioni di cui sono stati costruiti i muri furono utilizzati dai costruttori senza alcun rispetto con la esperienza romana in situ. Con tutto ciò la chiesetta evidentemente ha le caratteristiche dello stile regionale dal medioevo, mentre numerose spolia immurate commisurano la sua proporzione di base. In questo si ravvisa uno dei principi elementari, quello della negazione dell'antico, in quanto i resti del piccolo mausoleo romano resero meno difficile la costruzione, ma non influenzarono la formula architettonica della chiesetta di S. Elia.

Come dimostrano i disegni qui riprodotti, il materiale di spoglio è più visibile sulle parti anteriori dell'esterno della chiesetta. Le sue facciate sono composte dai blocchi cubici di diverse dimensioni, ordinati orizzontalmente o verticalmente, con la superficie piatte, molto regolare. Questi blocchi rivelano il modo di lavorazione dell'antichità romana, mai raggiunta nell'edilizia rurale medievale sull'Adriatico orientale. Tutti i blocchi grossi, ma anche quelli più piccoli inseriti tra i grandi, furono lavorati nella stessa maniera, ottenendo una rara compattezza del volume architettonico. I blocchi maggiori sono razionalmente distribuiti nelle zone inferiori, mentre alcuni sul lato meridionale della chiesetta facevano parte di un fregio con le modanature girate verso l'interno del muro. Insieme, dunque, alla disponibilità del materiale che capitò sotto le mani dei muratori, si cercò di ottenere una severa geometria del corpo architettonico e l'uniformità delle sue facciate. Qui la relazione tra l'antico e il nuovo si rivela bipolare, attiva e passiva nello stesso momento, che sarebbe un metodo caratteristico dell'uso delle spolia antiche negli edifici medievali della Dalmazia.

La distribuzione dei blocchi si conforma al metodo generale che il romanico ereditò dall'antichità, che diminuisce solo nelle zone superiori dei tutti muri posteriori, costruite dai pezzi più piccoli e irregolari. Le pietre simili sono presenti anche sull'esterno dell'abside, dove sono visibili le spolia in senso più stretto della parola, dato che si ravvisano alcuni resti delle modanature con ghirlande floreali in basso rilievo riconducibili all'epoca tardo antica. Inoltre, con poca attenzione sono stati immurati anche frammenti di alcune

iscrizioni, rozzamente rotte e mescolate con altri pezzi di pietra: uno sul muro meridionale e due sul orientale. Pur essendo incompleti e poco leggibili, essi furono registrati molto tempo fa, ma rimane aperta la questione se provenivano da quel sarcofago spezzato, o da qualche altra opera romana distrutta. In ogni caso, la loro posizione, come anche la posizione dei fregi antichi sul edificio cristiano, rivela che questi frammenti persero ogni significato per i costruttori del 12° secolo quando bisogna datare la chiesetta esistente.

Nonostante la generale tendenza della negazione dell'antico, quello che cattura l'attenzione è il fatto che il corpo della chiesetta, per chiare ragioni statiche, si sovrappose esattamente all'angolo sud-est della piattaforma della mausoleo originale, con l'apside che sconfinava questo recinto, una volta forse più alto. Pare che questa fu un'operazione cosciente, con l'intenzione di tenere il locus dell'altare fuori dallo spazio del contenuto pagano. Nel caso, qui si tratterebbe di un atto di attiva negazione ideologica dell'antico, utilizzato fino a un certo punto, secondo il postulato del pragmatismo economico che indusse l'uso della grande quantità del materiale di spoglio sulla chiesetta di Sant'Elia. Intrigante un altro dato: l'area dov'è situato il santuario medievale si chiama "Poganica", e questo toponimo croato forse indica il luogo dei antichi riti pagani.

Lo spunto ideologico negativo verso l'antichità è visibile anche all'interno della chiesetta, dove regna la metrica tettonica. Le pareti laterali dell'unica navata sono ritmate dalle tre grandi nicchie rettangolari con la chiusura semicircolare, una soluzione tipica per tutto il periodo romanico sulla costa orientale dell'Adriatico, ma questo esemplare rivela una regolarità geometrica sorprendente per un ambiente rurale. Tutti gli elementi della costruzione architettonica furono dunque dipendenti delle dimensioni dei blocchi lapidei antichi, che in questo caso non risolvevano solo il problema della resistenza statica, una funzione assunta dalla maggior parte delle colonne antiche riutilizzate negli edifici medievali lungo la costa adriatica. Dal lato orientale lo spazio è chiuso da un'abside i quale ripetendo la sezione dello spazio principale è sormontata da una semicalotta sulle trompe. Essendo l'interno completamente intonacato, il tessuto murario oggi non è visibile, ma le spolia sono visibili in un punto: gli imposti dell'arco trionfale sono due frammenti di una cornice antica con i dentelli tra modanatura con fogliame finemente intagliato e una cima superiore. Qui l'approccio è sostanzialmente diverso di quello applicato al materiale di spoglio all'esterno dell'abside, dove i pezzi con le iscrizioni o decorazioni vegetali sono distribuiti senza un'intenzione estetica o qualche altro effetto positivo.

Forse in quell'occasione si risolverà un'altra questione che attrae un'attenzione particolare relativa al tema delle spolia. Si tratta di un caso raro: due stipiti d'altare che questa chiesetta possiede, uno principale al centro dell'abside e il secondo in angolo della navata presso il muro meridionale. Sul lato anteriore entrambi hanno incisa una croce latina, simile a numerose altre in Dalmazia centrale dette del tipo salonitano, risalenti all'epoca del 5 / 6° secolo. A Sant'Elia, gli stipiti potrebbero essere anche delle copie romaniche di questo motivo popolare, ma è molto più probabile che si tratti delle spolia antiche con un senso specifico. Inoltre, una terza pietra con la croce dello stesso tipo ed identica misura si trova sul selciato della nave, il che indica che predatano la costruzione del edificio. Quest'ultima pietra fu utilizzata per formare un gradino di rialzo del presbiterio, così che non è sufficiente considerarla una semplice prova del pragmatismo economico. Pur essendo insolito l'uso di una pietra voluminosa con il segno della croce interrata tra

le lastre del pavimento, è importante notare che le due pietre identiche ebbero un posto prominente come postamenti di altari, di cui quello laterale serve per i doni in natura prima del servizio liturgico, seguendo la prassi paleocristiana. Un'operazione simile si nota nella chiesetta romanica di San Michele sopra il villaggio di Dol, l'altra alla chiesetta di S. Clemete, sempre in isola di Brazza, confermando la tesi che frammenti di pietra con le incavate croci paleocristiane in Dalmazia furono utilizzate nel rito della consacrazione degli edifici di culto medievali.

In questo caso, però, i tre piloni corti con le croci incise molto probabilmente indicano una fase diversa nella vita del luogo. Essa dovrebbe cronologicamente inserirsi tra le costruzioni antiche romane e quelle del primo romanico, così che si apre la questione se il ambiente pagano avesse una consacrazione prima del 12° secolo, ovvero se il mausoleo romano fosse utilizzato molto presto in una funzione cristiana. La sua esistenza potrebbe essere corroborata anche dal modo in cui furono rotte le due sculture: lo spezzare delle gambe e delle parti superiori del corpo con le teste, avrebbe potuto essere un modo per impossibilitare l'individuazione del loro significato originale. E' importante notare che i loro frammenti non furono utilizzati come spolia nella chiesetta, ma gettati nelle vicinanze, insieme ai pezzi del sarcofago ugualmente barbaramente distrutto. E possibile dunque pensare a una distruzione se non proprio rituale, allora simbolica dei resti pagani. In ogni caso trovandosi in zona diverse cave romane, il materiale di qualità fu abbondante durante l'erezione del santuario cristiano, ma per i suoi costruttori era più facile prendere la pietra già elaborata dai Romani. Anche i frammenti delle iscrizioni antiche furono incorporati nella nuova architettura evidentemente senza nasconderli, e diversi furono completamente cancellati. Tutti questi frammenti furono dunque resi insignificanti, rendendo questionabile l'intenzione cosciente dei muratori medioevali che agirono in questo modo decostruendo l'architettura romana trovata al luogo stesso. Però, ci sono segni che essa è stata consacrata dai cristiani in un momento anteriore del Medio evo maturo. Per tutto questo, le spolia sulla detta chiesetta medievale vicino al insediamento Humac Donji, dove la chiesa parrocchiale dedicata alla Madonna ha - come unica in isola - gli affreschi romanici, richiedono le ulteriori ricerche.

Luneta portala Velike Papalićeve palače